

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

Sławomir Pilipiec

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska

ORCID: 0000-0002-8716-3536

sławomir.pilipiec@umcs.pl

Patryk Patoleta

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska

ORCID: 0000-0002-3394-9218

patryk.patoleta@umcs.pl

Postawy aplikantów radcowskich Okręgowej Izby Radców Prawnych w Lublinie wobec mediacji i mediacji online

ABSTRAKT

Zjawisko popularyzacji alternatywnych metod rozwiązywania konfliktów jest powszechne w Polsce na poziomie zarówno rządowym, jak i samorządowym. Łącząc interdyscyplinarny dorobek praktyki i doktryny, powstają liczne projekty oraz programy mające zachęcić strony i profesjonalnych pełnomocników do stosowania mediacji w procesie opanowywania sporów. Bazując jednak na danych statystycznych wykazujących zastosowanie mediacji sądowej na poziomie 1,6% w sprawach, w których mogła być ona podjęta, należy stwierdzić, że droga mediacji do stania się „pełnoprawną” metodą rozwiązywania konfliktów, stanowiącą realną alternatywę dla tradycyjnego adiudykacyjnego sposobu rozwiązywania sporów, jest jeszcze długa. Celem artykułu jest przedstawienie wyników empirycznych badań przeprowadzonych przez autorów w ramach działań naukowych związanych z realizacją założeń Akademickiego Centrum Mediacji funkcjonującego przy Instytucie Nauk Prawnych Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Artykuł został podzielony na trzy części. W pierwszej zaprezentowano przedmiot, zakres i cele badań oraz hipotezy badawcze, założenia i szczegóły metodologiczne. W drugiej przedstawiono wyniki przeprowadzonych badań empirycznych oraz wnioski cząstkowe. Ostatnia część stanowi zestawienie wniosków z przeprowadzonych badań.

Słowa kluczowe: mediacja; mediacja online; badania społeczne; socjologia prawa; radca prawny; aplikant radcowski

WPROWADZENIE

Obecnie można postawić tezę, że mediacja na stałe zagościła w polskim porządku prawnym i społecznym. Starania zmierzające w kierunku popularyzacji instytucji mediacji jako alternatywnej (do drogi sądowej) metody rozwiązywania sporów rozpoczęły się od powołania Społecznej Rady ds. Alternatywnych Metod Rozwiązywania Sporów

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

przy Ministrze Sprawiedliwości w 2005 r. (funkcjonującej do dnia dzisiejszego)¹ oraz przekazania kompetencji propagowania alternatywnych metod rozwiązywania sporów (ADR) Departamentowi Współpracy Międzynarodowej i Praw Człowieka działającemu przy Ministerstwie Sprawiedliwości². W 2010 r. utworzono merytoryczną komórkę zajmującą się problematyką mediacji, która obecnie funkcjonuje jako Wydział ds. Mediacji w Departamencie Strategii i Funduszy Europejskich³.

Działania wspierające popularyzację mediacji jako alternatywnej metody rozwiązywania sporów promują także liczne organizacje pozarządowe. Wśród nich należy wskazać m.in. Krajową Izbę Radców Prawnych oraz Naczelną Radę Adwokacką, prowadzące w ramach swoich struktur centra mediacji w formie non-profit, których celem jest pomoc w rozwiązywaniu konfliktów pozasądowych w drodze mediacji⁴, a także prowadzenie działań edukacyjnych, np. w ramach „Międzynarodowego Tygodnia Mediacji”. Ponadto samorządy biorą aktywny udział w tworzeniu w ramach swoich struktur centrów mediacji. Swoją cegiełkę dokłada również środowisko akademickie, badając aktywnie nowe metody ADR oraz tworząc odrębne jednostki w swoich strukturach, jak np. Akademickie Centrum Mediacji (ACM) działające przy Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (UMCS), propagujące działania w obszarze badawczym, dydaktycznym, szkoleniowym i usługowym⁵.

Nacisk na promocję mediacji Polsce jest widoczny także w postępach w realizacji projektu tzw. Krajowego Rejestru Mediatorów, tj. projektu pn. „Upowszechnienie alternatywnych metod rozwiązywania sporów poprzez podniesienie kompetencji mediatorów, utworzenie Krajowego Rejestru Mediatorów oraz działania informacyjne”, współfinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój działania 2.17 „Skuteczny wymiar sprawiedliwości”⁶.

¹ M. Plucińska-Nowak, *Status i oblicza mediacji w społeczeństwie polskim*, Poznań 2021, s. 150.

² *Ibidem*.

³ Ministerstwo Sprawiedliwości, *Mediacja w strukturze Ministerstwa Sprawiedliwości*, <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/dzialania-ministerstwa-sprawiedliwosci-w-przedmiocie-mediacji> (dostęp: 20.11.2023).

⁴ Centrum Mediacji, <http://mediacje.kirp.pl> (dostęp: 20.11.2023); Centrum Mediacji przy Naczelnej Radzie Adwokackiej, <http://centrummediacji.nra.pl> (dostęp: 20.11.2023).

⁵ Akademickie Centrum Mediacji, <https://www.umcs.pl/pl/nasze-cele,23125.htm> (dostęp: 20.11.2023).

⁶ Ministerstwo Sprawiedliwości, *Projekt Krajowy Rejestr Mediatorów*, <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/projekt-krm2> (dostęp: 20.11.2023). W projekcie jako przedstawiciel ACM w latach 2022–2023 brał udział S. Pilipiec. W ramach kilku spotkań wygłosił następujące prelekcje: „Mediacja jako sposób rozwiązywania konfliktów”, „Mediacja ewaluatywna. Szansa czy zagrożenie dla mediacji

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

Zaletami (a zarazem cechami) mediacji są m.in. szybkie tempo postępowania, zredukowane koszty, odformalizowany przebieg procesu⁷. Z uwagi na te cechy sam proces może być na tyle elastyczny, że w rzeczywistości pandemicznej możliwość prowadzenia mediacji nie została ograniczona, a postępowania zostały przeniesione do przestrzeni online. Należy zaznaczyć, że mediacja online nie pojawiła się w momencie wybuchu pandemii, lecz funkcjonowała wcześniej, choć nie na taką skalę⁸. Poddając analizie zjawisko, jakim jest przeniesienie mediacji do przestrzeni internetowej, należy mieć na względzie również zagadnienia związane z kwestią bezpieczeństwa newralgicznych danych uczestników mediacji. Kwestia cyberbezpieczeństwa powinna być jednym z priorytetowych zagadnień omawianych w przypadku mediacji online, szczególnie z perspektywy zachowania zasady poufności procesu. Należy mieć na uwadze, że cyberataki są coraz częstsze, m.in. ze względu na ilość podmiotów i urządzeń w sieci, brak specyficznych barier kontrolnych, różnorodność systemów informatycznych⁹.

Uwzględniając powyższe działania zmierzające w kierunku popularyzacji mediacji i profesjonalizacji zawodu mediatora, a także działania prowadzone w celu maksymalnego ułatwienia stronom postępowania dostępności do procesu, można by założyć, że skuteczność mediacji jako alternatywnej do sądowej metody rozwiązywania konfliktów jest wysoka, a sama metoda jest powszechnie stosowana. W świetle danych statystycznych przedstawianych przez Ministerstwo Sprawiedliwości sytuacja jest jednak inna. Chociaż na przestrzeni lat można odnotować skokowe wzrosty zastosowania mediacji, to wskaźnik mediacji¹⁰ w 2019 r. wyniósł 1,3%, a odsetek skutecznych mediacji w ogólnej liczbie spraw skierowanych do mediacji to 26,61%. Liczba ugód zawartych w sprawach cywilnych w mediacjach podjętych w 2019 r. wyniosła 34,57%¹¹. W 2021 r. (odnotowano wówczas wyraźnie mniejszy wpływ spraw do sądów w stosunku do 2019 r.) wskaźnik mediacji pozostał na podobnym poziomie – 1,6%, a odsetek skutecznych mediacji wyniósł 28,4%¹². Powyższe dane, choć optymistycznie wskazujące na systematyczny wzrost zastosowania mediacji, nadal pozostawiają dużo

i wymiaru sprawiedliwości”, „Facylitacja czy koncyliacja – jak mediować skutecznie”, „Mediacja jako forma wymiaru sprawiedliwości”.

⁷ A. Kalisz, A. Zienkiewicz, *Mediacja sądowa i pozasądowa. Zarys wykładu*, Warszawa 2014, s. 27.

⁸ A. Zemke-Górecka, C. Rogula, *Trzy uwagi związane z mediacją online*, [w:] *Mediacja: w kierunku ugody*, red. M. Romanowski, Warszawa 2021, s. 117.

⁹ M. Karpiuk, *Crisis Management vs. Cyber Threats*, „Sicurezza, Terrorismo e Societa” 2022, vol. 2, s. 122.

¹⁰ Jako wskaźnik mediacji przyjmuje się odsetek spraw skierowanych do mediacji w stosunku do wszystkich spraw wpływających do sądu, w których mediacja może być zastosowana.

¹¹ M. Bettin, J. Kowalczyk, *Postępowanie mediacyjne w świetle danych statystycznych. Sądy rejonowe i okręgowe w latach 2006–2019. Edycja 9*, Warszawa 2020.

¹² Eidem, *Postępowanie mediacyjne w świetle danych statystycznych. Sądy rejonowe i okręgowe w latach 2006–2021. Edycja 13*, Warszawa 2022.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

do życzenia w kontekście funkcjonowania mediacji jako „pełnoprawnej” metody rozwiązywania konfliktów, stanowiącej realną alternatywę dla tradycyjnego adiudykacyjnego sposobu rozwiązywania sporów.

Z uwagi na powyższe zasadne jest zbadanie powodów, dla których mediacja w formie tradycyjnej oraz mediacja online (e-mediacja), pomimo szerokich działań i inwestycji na poziomie rządowym i pozarządowym (samorządowym), nie uzyskują wysokiego współczynnika skuteczności oraz ustalenie, jakie są powody utrzymywania się takiego stanu.

Celem artykułu jest przedstawienie wyników empirycznych badań przeprowadzonych przez autorów w ramach działań naukowych związanych z realizacją założeń ACM. Artykuł został podzielony na trzy części. W pierwszej zaprezentowano przedmiot, zakres i cele badań oraz hipotezy badawcze, założenia i szczegóły metodologiczne. W drugiej przedstawiono wyniki przeprowadzonych badań empirycznych i wnioski częściowe. Ostatnia część stanowi zestawienie wniosków z przeprowadzonych badań.

Celem badania była eksploracja pola badawczego w zakresie stosunku środowiska prawniczego do stosowania mediacji w praktyce zawodowej oraz wyodrębnienie newralgicznych elementów wpływających na niski odsetek skuteczności mediacji w polskim porządku społecznym.

Za jednostkę analizy wyznaczono grupę społeczną – aplikantów radcowskich Okręgowej Izby Radców Prawnych (OIRP) w Lublinie. Cele badawcze odpowiadały przekrojowemu wymiarowi badania. Czas zbierania danych został zaplanowany na okres od maja do czerwca 2022 r. Przed przeprowadzeniem badania właściwego zostały zrealizowane badania pilotażowe, które umożliwiły weryfikację narzędzia badawczego – ankiety – na poziomie konceptualizacji i operacjonalizacji pojęć.

W badaniu postawiono następujące hipotezy badawcze:

1. Rodzaj wykonywanej pracy prawniczej jest powiązany ze stosunkiem do skuteczności mediacji.
2. Mediacja klasyczna oraz mediacja online są na równi oceniane w zakresie skuteczności przez respondentów.
3. Edukacja w zakresie alternatywnych metod rozwiązywania sporów podczas studiów i na aplikacji zwiększa wiarę w skuteczność mediacji.
4. Uczestnictwo w mediacji i mediacji online skutkuje wyższą oceną skuteczności wyżej wskazanych narzędzi.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

Z uwagi na przedmiot badań, ich cel oraz postawione w badaniu hipotezy zastosowano metody ilościowe z użyciem wywiadu, tj. anonimowej ankiety audytoryjnej¹³ zawierającej pytania zamknięte jednokrotnego wyboru, pytania zamknięte z użyciem skali Likerta oraz pytania półotwarte i otwarte. Kwestionariusz składał się z 18 pytań.

Dobór metod i narzędzi badawczych był podyktowany wcześniejszymi doświadczeniami autorów w kontekście badań nad zawodami prawniczymi. Podczas badań kohortowych przeprowadzonych na Wydziale Prawa i Administracji UMCS na przełomie lat 2016 i 2017¹⁴ oraz w roku akademickim 2019/2020¹⁵ potwierdzono zasadność stosowania pytań półotwartych, które umożliwiały ankietowanym udzielenie odpowiedzi wykraczającej poza schemat pierwotnie założony na etapie konceptualizacji przez badaczy. Użycie skali Likerta okazało się niezwykle skuteczne w badaniu prestiżu zawodów prawniczych¹⁶. Nowością zastosowaną w niniejszym badaniu o charakterze ilościowym było użycie pytań otwartych, charakterystycznych dla badań jakościowych. Zastosowanie elementów technik jakościowych w niniejszym badaniu podyktowane było pozytywnym doświadczeniem badaczy w użyciu tej techniki podczas badania świadomości prawnej studentów prawa w 2019 r.¹⁷

CZEŚĆ BADAWCZA

W 2023 r. w OIRP w Lublinie przygotowuje się do wykonywania zawodu radcy prawnego 214 aplikantów; dane na rok 2022 nie odbiegają daleko od wyżej wskazanej liczby osób. W badaniu wzięło udział 88 aplikantów radcowskich, z czego 38,4% stanowili aplikanci III roku, 26,7% – aplikanci II roku, 34,9% – aplikanci I roku.

Tabela 1. Rozkład procentowy ankietowanych w stosunku do roku aplikacji

Rok	Liczba aplikantów	Procent
I	31	34,9
II	23	26,7
III	34	38,4

Źródło: badanie własne.

¹³ A. Pieniążek, M. Stefaniuk, *Socjologia prawa. Zarys wykładu*, Warszawa 2021, s. 168.

¹⁴ M. Kępa, S. Pilipiec, *Preferencje zawodowe studentów prawa. Raport z badania*, Lublin 2018.

¹⁵ Eidem, *Perspektywy zawodowe studentów prawa*, Lublin 2021.

¹⁶ Eidem, *The Prestige of Legal Professions among Students of Law and the Intention to Practice These Professions*, "Studia Iuridica Lublinensia" 2019, vol. 28(4).

¹⁷ S. Pilipiec, K. Niewęglowski, P. Patoleta, *Awareness among the Students of Law within the Scope of Working as an Attorney-at-Law*, "Studia Iuridica Lublinensia" 2019, vol. 28(1).

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

W zakresie miejsca wykonywania zawodu największą grupę respondentów, stanowiącą około 67%, stanowiły osoby zatrudnione w kancelariach. Około 18% respondentów zatrudnionych jest w urzędach administracji publicznej. W spółkach kapitałowych praktykuje około 7% respondentów, pracując na stanowiskach *in-house lawyer* (prawników, którzy świadczą usługi prawne bezpośrednio wewnątrz spółki). Około 3% respondentów-aplikantów biorących udział w badaniu wykonuje zawody niezwiązane z zawodem prawniczym.

Tabela 2. Rozkład procentowy miejsca zatrudnienia aplikantów

Miejsce zatrudnienia	Procent respondentów
Kancelaria	67
Urząd administracji publicznej	18
Spółka kapitałowa (<i>in-house lawyer</i>)	7
Zawód niezwiązany z zawodem prawniczym	3

Źródło: badanie własne.

W dalszej części badania respondenci zostali poproszeni o wskazanie dominujących dziedzin prawa w praktyce zawodowej. Respondenci mieli możliwość wskazania jednej lub kilku dziedzin, a ich odpowiedzi zostały zsumowane i zestawione. Największa grupa aplikantów wskazała prawo cywilne z ukierunkowaniem na prawo rodzinne i spadkowe jako dominującą praktykę (około 44%). Niewiele mniejsza grupa aplikantów podejmuje w codziennej pracy sprawy związane z prawem gospodarczym i handlowym, wskazując przedsiębiorców jako głównych mocodawców (około 40%). Wśród grupy badanych około 18% aplikantów na co dzień podejmuje wyzwania w zakresie prawa administracyjnego, niewiele mniej (około 14%) podejmuje zagadnienia związane z prawem pracy. W lubelskim środowisku dostrzega się relatywnie niewielką grupę aplikantów praktykujących w prawie tzw. korporacyjnym, obejmującym transakcje fuzji i przejęć, usługi z zakresu *compliance* i RODO (około 7%) oraz prawo bankowe (około 6%). Pojedynczy aplikanci wskazali – obok prowadzenia wyżej wymienionych kategorii spraw – sprawy z zakresu prawa karnego (3%) i prawa medycznego (2%). Pozostałe dziedziny prawa (np. prawo podatkowe, prawo zamówień publicznych) zostały wskazane jedynie w pojedynczych odpowiedziach i tylko w zestawieniu z innymi gałęziami dziedzin dominujących wśród respondentów.

Kolejne pytanie dotyczyło doświadczeń respondentów w zakresie alternatywnych metod rozwiązywania sporów. Niewiele ponad połowa aplikantów radcowskich w toku studiów uczestniczyła w fakultatywnych zajęciach o tematyce alternatywnych metod rozwiązywania sporów (53%). Większa liczba aplikantów tę tematykę zgłębiła w ramach zajęć na aplikacji radcowskiej (58%).

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

Aplikanci radcowscy izby lubelskiej w znacznej większości w trakcie swojej pracy mieli okazję uczestniczyć w postępowaniu mediacyjnym. W trakcie badania aż 70% respondentów potwierdziło czynne uczestnictwo, jednakże w kwestii posiedzeń mediacyjnych realizowanych w trybie online jedynie 8% respondentów wskazało czynne uczestnictwo.

Przechodząc do właściwej części (opiniotwórczej) badania, respondenci zostali poproszeni o wskazanie na skali Likerta swojego stosunku do mediacji jako narzędzia alternatywnego rozwiązywania sporów. Aplikanci zostali poproszeni o udzielenie odpowiedzi na pytanie w skali od 1 do 7, gdzie 1 oznacza najniższą zgodność z przedstawionym w ankiecie twierdzeniem, a 7 – najwyższą.

Aplikanci generalnie wysoko ocenili skuteczność mediacji w kontekście wykonywanego przez siebie zawodu. Około 51% respondentów oceniło wysoko w skali Likerta mediację jako skuteczną formę rozwiązywania sporów, nadając twierdzeniu: „W kontekście wykonywanego zawodu uważam mediację za skuteczną formę rozwiązywania sporów” –wartość 6 pkt; 16% ankietowanych wybrało najwyższą wartość – 7 pkt, a 23% wykazało umiarkowaną zgodność z postawionym twierdzeniem (12,6% – 4 pkt, 10,3% – 5 pkt). Jedynie 9% respondentów nie wyraziło aprobaty dla postulatu skuteczności mediacji w wykonywanym zawodzie (7% ankietowanych wskazało 3 pkt aprobaty, 2,3% – 2 pkt, 1% – 1 pkt).

Celem powyższego pytania było ujęcie go w zestawieniu z kierunkiem praktyki prawniczej przeważającym w życiu zawodowym aplikantów.

Najwyżej skuteczność mediacji ocenili aplikanci, których praca zawodowa w głównej mierze opiera się na gałęzi prawa cywilnego (prawo cywilne związane z obsługą osób prywatnych, np. prawo rodzinne, spadkowe, doraźna pomoc prawna – 42,8%) oraz prawa gospodarczego (spory między przedsiębiorcami – 35,6%). Dodatkowo większość aplikantów oceniających najwyżej skuteczność mediacji (64,3%) brała udział w zajęciach z alternatywnych metod rozwiązywania sporów w toku studiów, a mniejszość (35,6%) – w trakcie aplikacji. Co zaskakujące, wśród aplikantów wykazujących największą wiarę w skuteczność mediacji aż 93% nigdy nie brało udziału w posiedzeniu mediacyjnym.

Jak wskazano powyżej, największą grupę respondentów stanowili aplikanci wysoko oceniający skuteczność mediacji (około 51% zgodziło się z postawionym twierdzeniem, nadając mu wartość 6 pkt w skali Likerta). W grupie tej widać również dominację praktyki cywilistycznej (31,8%) i gospodarczej (22,8%), a także pojawia się reprezentacja osób praktykujących w dziedzinach prawa administracyjnego (11,4%).

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

Większość respondentów w tej kategorii brała udział w zajęciach z alternatywnych metod rozwiązywania sporów w czasie studiów (54,5%), a mniejszość (40,9%) uczęszczała na takie zajęcia w trakcie aplikacji. W tej grupie pojawia się już znaczący odsetek respondentów uczestniczących w mediacji (34,1%), ale nadal stanowią oni mniejszość.

Następnie dokonano analizy odpowiedzi grupy respondentów prezentujących umiarkowany stosunek do skuteczności mediacji. W celu analizy dokonano zsumowania odpowiedzi o wartościach 4 pkt (12,6%) i 5 pkt (10,3%) na skali Likerta. W tej grupie przeważali aplikanci zatrudnieni w kancelariach (65%), 15% respondentów stanowiły osoby zatrudnione w urzędach, a 10% – w spółkach kapitałowych. W grupie sceptyków przeważały osoby podejmujące się w codziennej pracy obsługi podmiotów gospodarczych (50%) oraz specjalizujące się w sprawach cywilnych (20%). Pozostali respondenci w równej części podejmują zagadnienia związane z prawem korporacyjnym (10%) i prawem administracyjnym (10%). Respondenci ci w mniejszości (45%) brali udział w zajęciach z alternatywnych metod rozwiązywania sporów zarówno w trakcie studiów, jak i w czasie aplikacji (40%). Grupa ta cechuje się również brakiem osobistego doświadczenia w mediacjach, gdyż jedynie 25% respondentów brało w nich udział.

Ostatnią grupą analizowaną pod kątem praktyki zawodowej jest niewielka grupa respondentów uznająca mediację za nieskuteczne narzędzie do rozwiązywania sporów w kontekście wykonywanego zawodu. W celu dokonania analizy tej grupy zostały zsumowane odpowiedzi o wartościach 1, 2 i 3 pkt na skali Likerta. W grupie tej około 44% respondentów zajmuje się prawem cywilnym, a 33% – prawem gospodarczym. Grupa ta nie wyróżnia się na tle innych wyjątkową frekwencją w zajęciach z alternatywnych metod rozwiązywania sporów w trakcie studiów (56% respondentów zadeklarowało udział) i na aplikacji (67%). Zaskakujący jest fakt, że dość znaczny odsetek (około 44%) respondentów zadeklarował udział w postępowaniu mediacyjnym.

W zakresie mediacji online respondenci zostali poproszeni o udzielenie analogicznej odpowiedzi (wskazanie na skali Likerta swojego stosunku do mediacji online jako narzędzia alternatywnego rozwiązywania sporów).

W stosunku do klasycznej mediacji aplikanci odnieśli się do skuteczności mediacji online z większym dystansem. Największa część respondentów (33%) wykazała umiarkowaną zgodność z twierdzeniem: „W kontekście wykonywanego zawodu uważam mediację online za skuteczną formę rozwiązywania sporów”, nadając wartość 4 pkt w skali Likerta.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

Drugą największą grupę stanowili respondenci wybierający wartość 6 pkt w skali Likerta (20,5%), 17% wskazało wartość 5 pkt, 10,2% wybrało najwyższą wartość – 7 pkt oraz niższą – 3 pkt. Niewielka grupa respondentów wskazała na niską skuteczność mediacji online: po 4,5% ankietowanych odpowiedziało na pytanie, zaznaczając 2 pkt i 1 pkt.

Powyższe odpowiedzi wskazują na mniejszą wiarę w możliwości rozwiązywania sporów w sposób online niż w sposób tradycyjny za pomocą mediacji w kontekście wykonywanego zawodu.

Tabela 3. Zestawienie wyników ogólnych w zakresie skuteczności mediacji wśród respondentów

Stopień na skali Likerta	Mediacja (%)	Mediacja online (%)
1	1,1	4,5
2	2,3	4,5
3	6,9	10,2
4	12,6	33,0
5	10,3	17,0
6	50,6	20,5
7	16,1	10,2

Źródło: badanie własne.

Największą wartość w zakresie skuteczności mediacji online (7 pkt) przyznali aplikanci specjalizujący się w dziedzinach z zakresu prawa cywilnego (66%) oraz po równo w zakresie prawa autorskiego, obsługi podmiotów gospodarczych i prawa pracy (11,1%). Wśród tej grupy mniejszość aplikantów brała udział w zajęciach z zakresu alternatywnych metod rozwiązywania sporów na studiach (44,4%) i jedynie niewielki odsetek (11,1%) na aplikacji. Podobnie jak w przypadku mediacji klasycznej, wśród osób wskazujących najwyższy współczynnik skuteczności mediacji tylko 11,1% respondentów brało udział w mediacji tego typu.

Ocenę 6 pkt na skali Likerta przyznali aplikanci specjalizujący się w sprawach cywilnych (44,5%). Obok nich dużą grupę stanowiły osoby na co dzień wykonujące pracę związaną z szeroko pojętym prawem gospodarczym (33,7%) i prawem administracyjnym (11,2%). W tej grupie pojawiły się również osoby praktykujące prawo pracy (5,6%) oraz prawo bankowe (5,6%). Grupa ta charakteryzuje się wysokim współczynnikiem uczestnictwa w zajęciach dotyczących alternatywnych metod rozwiązywania sporów podczas studiów (77,8% aplikantów zadeklarowało udział), mniejsza liczba aplikantów brała udział w zajęciach tego typu w toku szkoleniowym (55,6%). W tej

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

grupie pojawił się też niewielki odsetek osób uczestniczących w mediacji online (16,7%).

Kolejną grupę stanowiły osoby o pozytywnym stosunku do skuteczności mediacji online w kontekście wykonywanego zawodu. W tej grupie dominowali aplikanci zajmujący się szeroko pojętym prawem cywilnym (46,3%) oraz prawem gospodarczym (33,3%); pojedyncze odpowiedzi respondentów wskazują na prawo bankowe (6,7%) i prawo korporacyjne (6,7%). W tej grupie mniejszość respondentów brała udział w zajęciach z alternatywnych metod rozwiązywania sporów w toku studiów (40%) oraz w trakcie aplikacji (26,7%). Jedynie 6,7% ankietowanych w tej grupie wskazało uczestnictwo w mediacji online.

Największą grupę stanowią osoby o umiarkowanie pozytywnym stosunku do skuteczności mediacji online w kontekście wykonywanego zawodu. W tej grupie dominowali aplikanci zajmujący się sprawami cywilnymi (41,1%) oraz gospodarczymi (37,8%). Część respondentów podejmuje w codziennej pracy zagadnienia związane z prawem administracyjnym (13,7%), prawem zamówień publicznych (3,4%) i prawem korporacyjnym (3,4%). W tej grupie 41,4% respondentów brało udział w zajęciach dotyczących alternatywnych metod rozwiązywania konfliktów w trakcie studiów, a 44,8% – w trakcie aplikacji. Grupa ta odznacza się znikomą liczbą respondentów biorących udział w mediacjach online (jedynie 3,4%).

Grupa umiarkowanie negatywnie odnosząca się do mediacji online jako skutecznej metody rozwiązywania sporów nie odróżnia się znacznie od pozostałych grup. Nadal można zaobserwować wysoki wskaźnik praktyki cywilnej i gospodarczej (po 33,3%), przy czym w tej grupie trzecią gałąź stanowi prawo administracyjne (również 33,3%). Większość respondentów uczestniczyła w zajęciach dotyczących alternatywnych metod rozwiązywania konfliktów w trakcie studiów (66,7%) i w trakcie aplikacji (44,4%). Ta grupa odznacza się niewielką liczbą respondentów biorących udział w mediacjach online (jedynie 11,1%).

Ostatnie i najmniej liczne grupy negatywnie oceniające mediację online jako narzędzie rozwiązywania sporów zsumowano (wyniki dla 1 i 2 pkt w skali Likerta). Tych respondentów cechuje profil zawodowy ukierunkowany na prawo cywilne (50%) i prawo gospodarcze (25%); pozostałe gałęzie w tej grupie to prawo medyczne i administracyjne (po 12,5%). W tej grupie większość respondentów uczestniczyła w zajęciach dotyczących alternatywnych metod rozwiązywania konfliktów w trakcie studiów (62,5%) i w trakcie aplikacji (87,5%). Grupa ta odznacza się niewielką liczbą

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

respondentów biorących udział w mediacjach online (jedynie 11,1%). Grupa wyróżnia się na tle pozostałych całkowitym brakiem uczestnictwa w mediacji online.

Tabela 4. Zestawienie ocen respondentów w zakresie mediacji oraz mediacji online

Stopień na skali Likerta	Mediacja klasyczna				Mediacja online			
	tak		nie		tak		nie	
1	1	4%	0	-	0	-	4	5%
2	1	4%	1	2%	0	-	3	4%
3	2	8%	4	6%	1	14%	8	10%
4	2	8%	9	15%	1	14%	28	35%
5	3	12%	6	10%	1	14%	14	18%
6	15	60%	29	47%	3	43%	15	19%
7	1	4%	13	21%	1	14%	8	10%
Suma	25	1	62	100%	7	100%	80	100%

Źródło: badanie własne.

W celu głębszej analizy zagadnienia zestawiono dane liczbowe ze skali Likerta w zakresie oceny skuteczności mediacji i skuteczności mediacji online z deklaracją uczestnictwa i braku uczestnictwa w danym trybie mediacji. Dominanta wyników wskazuje, że w zakresie klasycznej mediacji wyniki są relatywnie podobne. Najczęściej powtarzającą się wartością w zbiorze wyników pozostaje bardzo wysoka ocena skuteczności – 6 pkt. W zakresie mediacji online dominanta różnicuje się względem oceny skuteczności w grupach osób uczestniczących i nieuczestniczących w mediacji online. Dane przedstawiają względnie wyższą ocenę skuteczności mediacji online wśród osób, które w niej uczestniczyły, jednak ze względu na liczbę wyników należy ostrożnie podchodzić do interpretacji wyników tej części badania. Z powyższego zestawienia wynika, że uczestnictwo w mediacji zwiększa wiarę w skuteczność mediacji zarówno w formie klasycznej, jak i w trybie zdalnym.

Tabela 5. Ocena zastosowania mediacji i mediacji online w zależności od gałęzi prawa

Stopień na skali Likerta	Mediacja w sprawach cywilnych (%)	Mediacja w sprawach karnych (%)	Mediacja w sprawach administracyjnych (%)
1	4,5	14,8	9,1
2	3,4	5,7	3,4
3	13,6	22,7	17,0
4	20,5	22,7	26,1
5	23,9	20,5	22,7
6	27,3	9,1	17,0
7	6,8	4,5	4,5

Źródło: badanie własne.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

Z uwagi na (przewidywany) niższy niż w przypadku klasycznych form mediacji poziom uczestnictwa w postępowaniu mediacyjnym w trybie online, w celu zbadania stosunku aplikantów do zastosowania mediacji online w poszczególnych rodzajach postępowań zadano respondentom trzy dodatkowe pytania. Na skali Likerta aplikanci zostali poproszeni o zaznaczenie, w jakim stopniu uważają mediację online za skuteczne narzędzie do rozwiązywania sporów w sprawach cywilnych, karnych i administracyjnych. Zgodnie z oczekiwaniami aplikanci w największym stopniu wierzą w skuteczność mediacji online w sprawach cywilnych, niewiele mniej respondentów uznało zasadność zastosowania mediacji online w sprawach administracyjnych, a zdecydowanie najmniej – w sprawach karnych. Interesującą obserwacją jest relatywnie wysoki odsetek respondentów wskazujących na brak możliwości zastosowania mediacji online w sprawach karnych (około 15% respondentów w odpowiedzi na to pytanie udzieliło odpowiedzi 1 na skali Likerta).

Dodatkowo w badaniu poproszono respondentów o wyrażenie opinii w zakresie nacisku, jaki powinien być nakładany na alternatywne metody rozwiązywania sporów w czasie edukacji prawniczej. Zdecydowana większość respondentów kategorycznie zgadza się z twierdzeniem, że aplikanci mają potrzebę edukacji w kierunku alternatywnych metod rozwiązywania sporów.

Tabela 6. Ocena potrzeby większego nacisku na naukę alternatywnych metod rozwiązywania sporów wśród aplikantów

Stopień na skali Likerta	Program edukacji prawnej powinien kłaść większy nacisk na naukę alternatywnych metod rozwiązywania sporów (%)
1	2,3
2	1,1
3	1,1
4	11,4
5	13,6
6	45,5
7	25,0

Źródło: badanie własne.

Następnie w celu pogłębienia zagadnienia respondentom zostały zadane dodatkowe pytania otwarte. Pierwszym z nich było pytanie o plany prowadzenia mediacji w dalszej praktyce zawodowej. Większość respondentów planuje prowadzenie mediacji w praktyce zawodowej, przy czym wskazują przede wszystkim na szybkość postępowania, możliwość „rozstrzygnięcia” sporu przez strony postępowania oraz aspekty pozaprocesowe, takie jak możliwość pojednania. Osoby deklarujące brak chęci stosowania mediacji w pracy zawodowej wskazywały głównie na niską skuteczność mediacji albo brak możliwości zastosowania mediacji w dziedzinie prawa, którą planują

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

praktykować (np. osoby obsługujące podmioty korporacyjne). Do ostatniej grupy („brak odpowiedzi”) zostały zaklasyfikowane odpowiedzi respondentów niewskazujące jednoznacznej chęci lub niechęci do samodzielnego uczestniczenia w postępowaniu mediacyjnym. W tej grupie respondenci wskazywali na braki w wiedzy na temat postępowania bądź niesprecyzowane plany zawodowe lub po prostu zostawiali pustą odpowiedź w rubryce.

Tabela 7. Stosunek aplikantów do prowadzenia mediacji w praktyce zawodowej

Pytanie	Planuję (%)	Nie planuję (%)	Brak odpowiedzi (%)
Czy w ramach praktyki zawodowej planuje Pani/Pan prowadzenie mediacji?	51	17	32

Źródło: badanie własne.

Ostatnie dwa pytania otwarte dotyczyły postępowania mediacyjnego online. Respondenci zostali poproszeni o udzielenie odpowiedzi na pytania dotyczące mediacji online w celu weryfikacji odczuć w zakresie wad i zalet tej metody alternatywnego rozwiązywania sporów. W badaniu celowo nie została narzucona matryca odpowiedzi. Z uwagi na eksploracyjny charakter pytania odpowiedzi respondentów zostały zgrupowane i zestawione według następującego schematu. Część aplikantów w swoich pojedynczych odpowiedziach poruszyło więcej niż jedno zagadnienie, stąd w ramach opracowania wyników badań zdecydowano się na podsumowanie wszelkich udzielonych odpowiedzi. Dodatkowo w zestawieniu został ujęty brak odpowiedzi respondentów oraz odpowiedzi, które udzielone były w sposób niejasny i niezrozumiałe bądź uniemożliwiający kwalifikację do jakiegokolwiek kategorii zmiennej.

Tabela 8. Zestawienie zalet mediacji online

Zmienna	Liczba udzielonych odpowiedzi
Dostępność	31
Brak, niesprecyzowane	21
Szybkość postępowania	18
Komfortowe warunki	6
Niższe koszty stron	5
Ograniczenie negatywnych emocji szczególnie w sprawach rodzinnych	4

Źródło: badanie własne.

W zakresie zalet mediacji online respondenci zwrócili uwagę przede wszystkim na dostępność mediacji online, przez którą rozumieli nie tylko możliwość rozwiązywania sporów na duże odległości, lecz także oszczędność czasu na dojazd stron. Cecha ta była dominująca i pojawiała się w większości odpowiedzi. Kolejną istotną cechą wskazaną przez respondentów była szybkość postępowania, szczególnie w stosunku do tradycyjnego postępowania sądowego. Część aplikantów zwróciła uwagę również na

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

możliwość uczestniczenia w posiedzeniu mediacyjnym w komfortowych domowych warunkach, co według nich zmniejsza stres związany z posiedzeniem w sali mediacyjnej w sądzie. Niewielka część respondentów wskazała na oszczędność, jaką niesie za sobą brak konieczności opłaty za wynajem powierzchni i transport. Czterech aplikantów jako zaletę podniosło możliwość oszczędzenia stronom negatywnych emocji związanych z fizycznym przebywaniem z przeciwną stroną, z zaznaczeniem w szczególności trudnej specyfiki spraw rodzinnych.

Tabela 9. Zestawienie wad mediacji online

Zmienna	Liczba udzielonych odpowiedzi
Brak możliwości „uwolnienia emocji”, odczuwania emocji drugiej strony, utrudnienie przedstawienia stanowiska	24
Brak, niesprecyzowane	21
Celowe przedłużanie postępowania ze względu na problemy z siecią	12
Brak możliwości kontroli prywatności i poufności posiedzenia przez mediatora	11
Brak osobistego kontaktu	11
Ograniczenie dostępności mediacji dla osób starszych (wykluczenie cyfrowe)	2

Źródło: badanie własne.

Aplikanci zauważyli również szereg wad mediacji online, przede wszystkim ograniczone możliwości odczuwania emocji przez strony, co utrudnia bądź uniemożliwia osiągnięcie pozaprawnych celów mediacji, takich jak pojednanie. Duża część respondentów zwróciła uwagę na możliwość przedłużania przez strony mediacji online postępowania poprzez pozorowanie problemów z połączeniem. Za podobnie istotną wadę respondenci uznali ryzyko braku możliwości kontroli prywatności i poufności posiedzenia przez mediatora oraz brak osobistego kontaktu mediatora ze stronami. Pojedynczy respondenci odnieśli się też do problematyki wykluczenia cyfrowego, wskazując je jako wadę postępowania mediacyjnego online.

PODSUMOWANIE

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że część postawionych w badaniu hipotez wstępnych została w dużej mierze potwierdzona. Aplikanci generalnie wysoko ocenili skuteczność mediacji w kontekście wykonywanego przez siebie zawodu. Najwyżej skuteczność mediacji oceniają aplikanci podejmujący się spraw z zakresu prawa cywilnego, uwzględniając potrzeby zarówno osób prywatnych, jak i podmiotów gospodarczych. Dane te są zgodne z ogólnym wyobrażeniem o skuteczności mediacji wśród wszystkich respondentów. Choć wyniki te zdają się odzwierciedlać

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

dane statystyczne, należy do ich interpretacji podchodzić z pewną dozą ostrożności, wynikającą z faktu, że aplikanci podejmujący się na co dzień rozwiązywania spraw związanych z szeroko pojętym prawem cywilnym zdominowali pozostałe grupy.

Ku zaskoczeniu badanych w niniejszym zestawieniu poparcie dla postulatów mediacji nie było bezpośrednio skorelowane z edukacją oraz osobistym uczestnictwem w postępowaniu.

Aplikanci z większym dystansem podchodzą do e-mediacji w porównaniu do jej klasycznego trybu, choć nadal skuteczność tego modelu jest najwyżej oceniana przez młodych prawników do zastosowania w sprawach cywilnych.

Dodatkowo należy zwrócić uwagę, że respondenci biorący udział w mediacji i mediacji online mają tendencję do wyższej oceny skuteczności rozwiązania. W niniejszym badaniu jednak nie wykazano takiej zależności w stosunku do osób uczestniczących w szkoleniach w zakresie mediacji w toku studiów i na aplikacji.

Pomimo braku korelacji między oceną skuteczności mediacji a stopniem edukacji w tym zakresie, aplikanci zdecydowanie wyrażają potrzebę większego nacisku na naukę alternatywnych metod rozwiązywania sporów w toku edukacji prawniczej.

Aplikanci w większości deklarują chęć prowadzenia mediacji w praktyce zawodowej, wskazując przede wszystkim na szybkość postępowania, możliwość „rozstrzygnięcia” sporu przez strony postępowania oraz aspekty pozaprocesowe, takie jak możliwość pojednania. Osoby deklarujące brak chęci stosowania mediacji w pracy zawodowej wskazywały głównie niską skuteczność mediacji albo brak możliwości zastosowania mediacji w dziedzinie prawa, którą planują praktykować.

W zakresie mediacji prowadzonej w sposób zdalny aplikanci wyrazili niepokój w zakresie ograniczonych możliwości osiągnięcia pozaprawnych celów mediacji, takich jak pojednanie, a także dostrzegli możliwość wykorzystania narzędzia alternatywnych metod rozwiązywania sporów w celu przedłużania postępowania. Znamienny również jest w tym zakresie sceptycyzm wobec zachowania zasady poufności podczas takiego postępowania. Mimo to aplikanci zwrócili uwagę na zalety, które niesie za sobą mediacja online, takie jak dostępność, szybkość oraz komfort, który zastanawiająco często był wymieniany przed kwestiami związanymi z kosztami procesu.

Podsumowując, należy stwierdzić, że badania eksperymentalne – odpowiadając na hipotezy badawcze – wskazały również nowe pola do eksploracji w zakresie systemu edukacji prawnej oraz stosowania alternatywnych metod rozwiązywania sporów.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

Istotny dla autorów badania, poza odpowiedziami na pytania zawarte w hipotezach, jest także fakt, że aplikanci radcowscy dostrzegają pozaprocesowe potrzeby stron sporu oraz kwestie nawiązujące do cyberbezpieczeństwa. W zakresie bezpieczeństwa poufności danych należy rozważyć postulat utworzenia internetowej platformy mediacyjnej oraz możliwość włączenia jej do krajowego systemu cyberbezpieczeństwa¹⁸.

Dodatkowo wraz z rosnącą liczbą sporów oraz możliwościami, jakie niesie za sobą zdalne rozstrzygnięcie konfliktów, warto zastanowić się, jakie kroki należy podjąć w celu zapewnienia stronom mediacji online platformy umożliwiającej skuteczną komunikację, wprowadzenia zasad uniemożliwiających obstrukcję procesową oraz dostarczenia odpowiednich narzędzi umożliwiających zachowanie poufności procesu.

W świetle przeprowadzonych badań należy stwierdzić, że istnieje wysokie prawdopodobieństwo, iż powyższe doprowadzi do postrzegania mediacji online jako pełnoprawnego narzędzia do rozwiązywania sporów. Zdaniem autorów pozytywnie wpłynie to na kulturę rozwiązywania sporów w Polsce.

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA

- Bettin M., Kowalczyk J., *Postępowanie mediacyjne w świetle danych statystycznych. Sądy rejonowe i okręgowe w latach 2006–2019. Edycja 9*, Warszawa 2020.
- Bettin M., Kowalczyk J., *Postępowanie mediacyjne w świetle danych statystycznych. Sądy rejonowe i okręgowe w latach 2006–2021. Edycja 13*, Warszawa 2022.
- Kalisz A., Zienkiewicz A., *Mediacja sądowa i pozasądowa. Zarys wykładu*, Warszawa 2014.
- Karpiuk M., *Crisis Management vs. Cyber Threats*, "Sicurezza, Terrorismo e Societa" 2022, vol. 2.
- Kępa M., Pilipiec S., *Perspektywy zawodowe studentów prawa*, Lublin 2021.
- Kępa M., Pilipiec S., *Preferencje zawodowe studentów prawa. Raport z badania*, Lublin 2018.
- Kępa M., Pilipiec S., *The Prestige of Legal Professions among Students of Law and the Intention to Practice These Professions*, "Studia Iuridica Lublinensia" 2019, vol. 28(4), DOI: <https://dx.doi.org/10.17951/sil.2019.28.4.65-87>.
- Kostrubiec J., *The Position of the Computer Security Incidents Response Teams in the National Cybersecurity System*, "Cybersecurity and Law" 2022, vol. 8(2), DOI: <https://doi.org/10.35467/cal/157121>.
- Pieniążek A., Stefaniuk M., *Socjologia prawa. Zarys wykładu*, Warszawa 2021.
- Pilipiec S., Niewęglowski K., Patoleta P., *Awareness among the Students of Law within the Scope of Working as an Attorney-at-Law*, "Studia Iuridica Lublinensia" 2019, vol. 28(1), DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/sil.2019.28.1.117-131>.
- Plucińska-Nowak M., *Status i oblicza mediacji w społeczeństwie polskim*, Poznań 2021.
- Zemke-Górecka A., Rogula C., *Trzy uwagi związane z mediacją online*, [w:] *Mediacja: w kierunku ugody*, red. M. Romanowski, Warszawa 2021.

¹⁸ Szerzej na temat krajowego systemu cyberbezpieczeństwa zob. J. Kostrubiec, *The Position of the Computer Security Incidents Response Teams in the National Cybersecurity System*, "Cybersecurity and Law" 2022, vol. 8(2).

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

The English-language text shall constitute the original version of the article. The Polish-language version of the article is only an illustrative version

NETOGRAFIA

Akademickie Centrum Mediacji, <https://www.umcs.pl/pl/nasze-cele,23125.htm> (dostęp: 20.11.2023).

Centrum Mediacji, <http://mediacje.kirp.pl> (dostęp: 20.11.2023).

Centrum Mediacji przy Naczelnej Radzie Adwokackiej, <http://centrummediacji.nra.pl> (dostęp: 20.11.2023).

Ministerstwo Sprawiedliwości, *Mediacja w strukturze Ministerstwa Sprawiedliwości*, <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/dzialania-ministerstwa-sprawiedliwosci-w-przedmio-cie-mediacji> (dostęp: 20.11.2023).

Ministerstwo Sprawiedliwości, *Projekt Krajowy Rejestr Mediatorów*, <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/projekt-krm2> (dostęp: 20.11.2023).